

På stier mellom landskap og landskaping

Annette Bischoff, Høgskolen i Telemark, Forskning i friluft 2002. I konferanserapport FRIFO - 2003

Turgåing er en viktig del av friluftslivet og gjennom friluftslivets naturkontakt mener vi at den enkelte utvikler en naturforståelse som bygger opp under sentrale verdier i det norske samfunnet. Mitt hovedfokus i dette innlegg er hvordan en slik naturforståelse kan skapes på individnivå.

Friluftsliv er ansett som en samfunnsgavnlig aktivitet, og har bred politisk støtte. I den nye stortingsmelding om friluftsliv fokuseres det på friluftsliv som vei til en høyere livskvalitet. I Stortingsmeldingen blir det fastslått at friluftsliv er positivt for folks fysiske og mentale helse (forebygger stress og sykdommer), gir kunnskap om og øker forståelsen for natur og kultur (motiverer for naturvern og kulturvern), er et viktig middel for en bærekraftig utvikling, er identitetsskapende (kulturell identitet) og har en egen evne til å knytte mennesker sammen (familier, frivillige organisasjoner).

Norsk friluftslivspolitik og forvaltning synes tuftet på forestillingen om mennesker gjennom kontakten med naturen (friluftslivet) utvikler kjennskap til naturen som betyr at vi blir glad i naturen og derfor vil ta vare på den. *"Gjennom kjennskap til natur kjem og kunnskap om, og omsorg for natur. Det å bli "glad i" eit naturområde skapar engasjement for å ta vare på naturområdet. Det gir forståing for samanhengane i naturen og skapar naudsynte verdier og haldningar"* (St.melding 39 2001 s.17) Friluftsliv ses som et middel til å forstå behovet for naturvern, miljøvern og å skape en bærekraftig utvikling. *"Å sikre friluftslivet som grunnlag for ei bærekraftig utvikling føreset at ein legg vekt både på å sikre allemannsretten, å sikre attraktive areal og å sikre motivasjonen i befolkningen"* (St.melding 39 2001 s.17)

Meldingens hovedmål er å skape best mulig betingelser for friluftsliv i morgendagens Norge, både gjennom fysisk tilrettelegging i form av stier, løypenett i nærområdene, økt stimulering i befolkningen gjennom aktivitetstilbud for ulike grupper i samarbeid med friluftslivsorganisasjonene samt økt fokus på behovet for friluftsliv som en del av barn og unges oppvekstvilkår (barnehage, skole etc.) Under Stortingets debatt om den nye St.melding om friluftsliv¹ var viktigheten av å legge til rette for barn og unges friluftsliv et gjennomgående tema, Sylvia Brustad la for eksempel vekt på at friluftsliv for barn og unge er den sikre måte "å skape fremtidens miljøvernere". Her må en spørre seg om dette gjelder enhver form for naturkontakt? *"Bare de kommer seg ut så går det nok"*, eller har det noen betydning hvilket friluftsliv vi fokuserer på, eller hvor og hvordan dette friluftsliv utøves? Det synes som om at vi langt på vei tar for gitt at friluftslivets naturopplevelser for eksempel danner grunnlag for miljøvennlige handlinger. Hvis friluftsliv handler om å skape holdninger og verdier til natur som styrker miljøbevisstheten og en bærekraftig utvikling, blir tilrettelegging for og stimulering til friluftsliv i dette lys et pedagogisk anliggende.

I friluftslivsmeldingen fremstår den fysiske tilrettelegging som en av måtene å realisere ambisjonen om "friluftsliv for alle". Det fremheves at tilrettelegging i form av fysiske tiltak er særlig aktuelt i nærområdene til der folk bor og i tilknytning til reiselivs- og hytteområder i skog-, fjell- og kystområder. (St.melding 39 s. 88) Den fysiske tilrettelegging i naturen er oftest knyttet til opparbeiding og merking av stier, preparering av skiløyper, opparbeiding av bålplasser, gapahuker, bade- og fiskeplasser og bygging av turisthytter. De seneste 30 år har

¹ Stortinget torsdag 11.04.02

den fysiske tilrettelegging vært i fokus og gjennom forskjellige undersøkelser (FAFO, m.fl.) vet vi at den største del av friluftslivet drives i nærområdene og er knyttet til bruken av stisystemer og løypetraseer.

Friluftsliv er ofte blitt omtalt og oppfattet som en tradisjon hvor bestemte måter å handle, oppleve og tenke på overleveres og reproduseres fra generasjon til generasjon, hvilket har medført en forståelse av friluftsliv som noe ”statisk”. Som et kulturelt fenomen vil imidlertid friluftsliv bli påvirket av generelle endringsprosesser i samfunnet for øvrig. Den fysiske tilrettelegging kan ses som et ledd i de samfunnsmessige endringer, og i det lys kan man spørre seg hvilken betydning den fysiske tilrettelegging kan ha for hvordan vi opplever og forholder oss til natur.

Landskaping betegner den prosessen gjennom hvilken enkelt individet i møtet med landskapet skaper sin forståelse av landskapet på bakgrunn av kulturelle og individuelle meningssystemer og landskapet i seg selv. (Krogh 1995, 1996) At opplevelser av naturen, opplevelser i friluftsliv preger vårt natursyn synes klart, men spørsmålet om hvordan, og hva som påvirker synes ubesvart. Hovedfokus i dette innlegg er relasjonen mellom friluftslivsforvaltningen, den fysiske tilrettelegging av naturen, de samfunnsmessige tolknings- og meningssystemer og enkeltindividets opplevelser, tolkninger og forståelse.

Innlegget tar utgangspunkt i refleksjonene i etterkant av to opplevelsesanalyser av Kyststien fra Stavern til Helgeroa, den første gjennomført våren 1999 og den andre gjennomført høsten 2002. Det viste seg å være veldig mange spørsmål knyttet til kyststien både når det gjelder tilretteleggingen av stien, hvordan vi opplevde stien, hvordan stiens iscenesettelse² åpnet for bestemte måter å se og oppleve naturen på, og videre derfra refleksjoner rundt hvordan våre opplevelser preger våre oppfatninger av naturen og hva friluftsliv og turgåing er.

Først noen ord om opplevelsesanalyse. Opplevelsesanalyse er en forskningsmåte som tar utgangspunkt i menneskers erfaringer med kropp, bevegelse, tid og rom. Her vektlegges kroppens betydning for sansning og kroppens samspill med omgivelsene og dermed for opplevelse og erkjennelse av omverden. Kultursosiologen og psykoanalytiker Alfred Lorenzer (1981, 1986) utviklet en interpretasjonsmetode kallet den ”psykoanalytiske dybdehermeneutiske fremgangsmåte”. Innen idrettsforskningstiljøet i Danmark har metoden vært brukt for å komme nærmere en forståelse av forholdet mellom kropp, kultur og identitet. Søren Nagbøl³ (1994, 2002) har tatt utgangspunkt i Lorenzers sosialisasjonsteori og dybdehermeneutikk og jobber med utgangspunkt i menneskets subjektivitet og sceniske forståelse (forståelse av helheten). Henning Eichberg (2001a, 2001b) tar opp problemstillinger knyttet til bevegelsens objektive, subjektive og relasjonelle dimensjoner – for å si det enkelt ”svarene” ligger ikke enten i det objektive (turstien, faktisiteten) eller i det subjektive (den enkeltes opplevelse) men ”i mellom” – i det relasjonelle. Knut Dietrich (2001) tar utgangspunkt i iscenesettelse og scenisk forståelse. Metoden bygger på en forståelse av at mennesker ”opplever i helheter”. Alle våre opplevelser inngår i helheter som kan beskrives som sceniske helheter. En helhet som alltid er mangedimensjonal. Målet er å komme nærmere hvordan enkelt individet opplever de ulike dimensjoner i en helhet⁴. For å

² Med stiens iscenesettelse refereres til stiens faktisitet, hvordan stien tilrettelegges, hvordan den fysisk fremstår og hvordan dette forholder seg til kulturelle og individuelle menings og betydningssystemer (som i en teateroppsetting). Se. for eksempel Knut Dietrich 2001 og Søren Nagbøl.

³ Søren Nagbøl var med på den første tur til kyststien og har vært en viktig inspirasjon for mitt arbeid

⁴ Som for eksempel dimensjonene i ”en tur på kyststien”

komme dette nærmere blir sansning av her og nå situasjoner en viktig kilde til erkjennelse og refleksjon. Fremgangsmåten er innlevelse og bearbeiding via en scenisk beskrivelse og fortolkning. I de to opplevelsesanalysene som ligger til grunn for dette innlegget har jeg anvendt både samtalen og introspeksjon (Enroth 1984) som tilnærminger.

I det følgende vil jeg foreta en analyserende bevegelse mellom Kyststien, subjektive⁵ opplevelser knyttet til turen på kyststien, turgåing og friluftsliv som fenomener. Dette er en subjektiv tilnærming, en fortolkning av inntrykk, følelser og tanker. Hva vi opplevde, hva vi følte og tenkte, hvordan vi opplevde danner grunnlaget for den mer refleksive bearbeiding; hvorfor opplevde, følte og tenkte vi, som vi gjorde? Det jeg ønsker å oppnå gjennom dette grepet er å komme mer ”under huden” på hvilke opplevelses kvaliteter turen rommet og hvordan disse kan tolkes. Jeg er således ikke i første rekke opptatt av hva den vanlige turgåeren synes om kyststien eller hvordan han/hun opplever stien. Jeg er opptatt av stiens iscenesettelse, hvordan hensiktsmessig forvaltning og fysisk tilrettelegging kan få innflytelse på opplevelsen. Den pedagogiske side av stien – eller kanskje rettere ”stiens skjulte pedagogikk”. Den første opplevelsen med kyststien hadde jeg sammen med 5 andre i mai 1999.⁶ Den andre hadde jeg sammen med 2 andre⁷ i oktober i år. I den første gruppen hadde vi alle ulike opplevelser underveis og nettopp gjennom ulikheten i opplevelsene ble flere perspektiver og nyanser tydelige. I den andre gruppen hadde vi veldig like opplevelser som på sin måte var med til å bekrefte betydningen av forforståelse og kompetanse.

Jeg vil bevege meg mellom de umiddelbare opplevelser og gjennom dem problematisere og drøfte faktiske forhold ved kyststien, hensikter med stien etc. i lyset av en fenomenologisk og sosiokulturell forståelse av friluftsliv. Den motsatte rekkefølge kunne vært like anvendelig, metodisk er det tale om en hermeneutisk prosess hvor helheten tolkes i lys av delene og omvendt, hvor utgangspunktet ikke er uforanderlig, og hvor det ikke er et ideal at fremdriften i analysen skal følge en mekanisk stringens, men hvor det er tale om en stadig refleksjon over en opplevelse og et kulturelt fenomen – turgåing. Formålet med dette innlegg er ikke å være detaljert, korrekt og uimotsigelig, men heller å invitere til medtenkning og medopplevelse, være inspirerende og tankevekkende i en stadig refleksjonsprosess over tilretteleggingens betydning for opplevelse og forståelse.

Kyststien er en 33 km lang turløype som går langs kysten fra Stavern til Ødegården. Stien går til og fra kysten, gjennom hytte bebyggelse, forbi gårde, over campingplasser, gjennom skog, langs strender over svarberg. Det er anlagt flere parkeringsplasser i forbindelse med stien, på sårbare plasser er det lagt ut klopper, det er satt opp toaletter, skilte som informere deg om både kultur og natur du kan oppleve. Om kyststien skriver Larvik Kommune:

” Noe av hensikten med Kyststien er å gjøre folk oppmerksomme på flere av opplevelsesmulighetene kysten vår kan by på, for på denne måten å spre folk litt utover langs hele kysten. Samtidig samles noe av gangtrafikken til en sti, og ledes fram der ferdslen er til minst mulig ulempe for menneske og natur (...) Ved å gjøre det enklere å ta seg fram langs kysten og fortelle litt om hva man kan oppleve underveis, håper vi mange vil benytte seg av det tilbudet stien er. Kyststien er laget for å gi folk positive opplevelser. Den skal også minne oss om behovet for å ta vare på naturen og kulturlandskapet vi er glad i.” (Larvik Kommune 1991 i Hansen 2000)

⁵ Både mine egne og andres opplevelser som kom frem gjennom samtalerne.

⁶ gruppen bestod av; en idrettsosolog, en arkitekt, en sosiolog, to hovedfagsstudenter (idrettsadministrasjon), en med lang friluftslivserfaring og påbegynt dr.grads arbeid om friluftsliv og så meg (hovedfag i friluftsliv og jobbet innen feltet mange år)

⁷ begge med friluftslivsfaglig erfaring og utdanning

På grensen mellom kultur og natur

Stiens hensikt er å lede oss ut i naturen. Stadig minnet stien oss om sivilisasjonens nærvær. Kyststien er merket med blå maling på lave stolper, trær, steiner eller på svaberg. Ved veikryss er det ofte merket med skilt. Stien følger til tider bebyggelse; hytteområder, gårder og går igjennom mange større eller mindre campingplasser. Tilretteleggingen av stien varierer med terreng og underlag, noen steder er den anlagt med henblikk på at ferdsel i rullestol skal være mulig, andre steder er det lagt ut klopper for å ta vare på våtmark, enkelte steder er stien ulendt og følger fjellknauser og svaberg. Stien følger også ferdselsveier som har vært i bruk over lang tid – grusveier, asfaltert vei. Flere steder langs stien er det anlagt p-plasser og toaletter i flere friområder er det anlagt rasteplasser med borde og benke, søppeldunke, informasjonstavler mv. Mitt inntrykk var at graden av tilrettelegging er relativt høy, ut fra målet om at man ønsker å kanalisere gangtrafikken mest mulig, for å skape minst mulig forstyrrelse og sjenanse for naturen og de mennesker som bor der eller har hytte i tilknytning til stien. Stien fremstår således som en gjennomstrukturert og velgjennomført sti. De allerede eksisterende anlegg (veier, campingplasser, bebyggelse) blir naturligvis viktige deler av dette helhetsinntrykk. Så selv om det kan argumenteres for at en har forsøkt å tilrettelegge minst mulig gjennom nettopp å bruke allerede eksisterende anlegg kan opplevelsen av tilrettelegging lett bli en annen.

Opplevelsen presset fram tanker om når kulturen slutter og naturen begynner? Hva er kultur og hva er natur i dette landskap, på denne sti? Stien ble for meg symbol på kulturens favntak med naturen, den er en sivilisering av naturen; det er ryddet plass til stien, noen steder er det gruset, de blå merkene, skiltene, toalettene, kloppene og så videre kan leses som uttrykk for kulturens inntrengen i naturen. Vi opplevde kulturen i naturen, stien slapp aldri sitt tak i oss, hver gang vi hadde tatt en liten avstikker; lengst ut på svaberget for å merke havet eller på oppdagelse i en hule nær stien, ble vi dradd tilbake til stien (kulturen). Vi var mellom natur og kultur og fulgte på mange måter kulturens sti gjennom et natur- og kulturlandskap, kulturen slapp *aldri* sitt tak i oss.

Stien formidlet en historie om “alles ønske om å være nær havet” (hyttene, campingplassene, p-plassene, det regulerte mm). Den mest påtrengende opplevelsen var de mange campingplasser. Det var kontrasten mellom det kunstige, ordentlige, geometriske; det samfunnsskapte og det naturlige, uordentlige og organiske. De sirlig oppstilte, velordnede plastikk campingvognene, med deres terrasser, blomsterkasser, plastikk møbler og navneskilte mv ble nesten overdrevne symboler på kulturens forsøk på å hæve seg over naturen, å temme naturen, kulturens makt over naturen. Campingplassen holder kulturens og sivilisasjonens fane høgt, men kanskje lykkes det kun å bli unatur..? Sivilisasjonen ble en anmassende realitet i opplevelsene på kyststien og av kyststien.

Kyststivandringen kan ses som et veltilrettelagt pedagogisk prosjekt. En slags dannelsesreise gjennom de opplevelsene, den kunnskapen og de læringsmulighetene, som kulturen har bestemt er viktige; fortidsminnene, fortellingen om de som levde her før oss, viktige og interessante (sjeldne) planter, dyr mv. Samtidig er det også læringen om maktkampen om arealene, adgangen til strandsonen er et hett tema og det finns mange eksempel på at grunneiere har forsøkt å legge om stiene, fjerne merker osv. (Hansen 2000) Det er læringen om campingkulturen. Hva som oppleves som ”pent” og ”stygt” preges av den iscenesatte natur.

Forforståelse og forventninger

Før mitt første møte med kyststien hadde jeg forestilt meg en vandring på en sti i et naturområde og ikke så meget i et kulturlandskap - eller rettere ferie- og fritidslandskap med hytter og campingplasser. I begynnelsen gikk jeg og ventede på at "komme vekk" og at "stien skulle begynne", at jeg skulle komme UT i naturen. Vi gikk, etter noen 100 m lå hærens sanitetsskole, videre gikk blåmerkene og "stien" over en helikopterlandingsplass for deretter å gå opp i landet igjen via en grusvei. Sånn fortsatte den, hver gang vi kom ut og skulle gå langs kysten, brøt "stien" av og blåmerkene lete oss inn i landet igjen - gjennom hytte områder, campingplasser over parkerings plasser osv. Jeg hadde forventet at stien i høyere grad skulle gå ganske langt ute mot havet og ikke forsvinne inn i land hele tiden. Mine forventninger til en naturopplevelse ble alt overskyggende for de eventuelle andre opplevelsesmuligheter. Jeg opplevde også tilretteleggingen og sivilisasjonens nærhet som forstyrrende og dette var helt klart med til å forringe opplevelseskvaliteten for meg.

Jeg var ikke alene om å oppleve det slik. Under samtalene etter den annen tur til kyststien kom frem utsagn som disse;

"Det irriterte meg i begynnelsen at man liksom går på vei plutselig og så skal man passe på trafikken og så går man forbi en campingplass... For det annet så føles det litt liksom at du går litt inne i byen eller sånn og så føler du deg litt sånn små dum med ryggsekk og vandrekler og sånn og så... hm, skulle ikke jeg på tur"

"...men jeg trodde liksom flere gange at nå var når var vi liksom nå var vi på vei for eksempel der da vi gikk feil vi gikk ned til stranden da liksom yes nå er det... men så var det ikke her og så opp på parkeringsplassen og opp på veien igjen og så mer det der å så møte en som holder på å flytte sitt hus eller husbil eller hva vi skal kalde de, altså jeg gidder ikke se sånn når jeg er på tur... og det har jo også noe med å gjøre hva du synes det er å være på tur og ikke"

"Jeg er enig i det er en fryktelig sånn start da, altså at du går gjennom den campingplassen og opp igjen på vei. Så også jeg hadde det inntrykket at hvis det var sånn hele veien, så hadde det ikke vært noe poeng å kalde det kyststi"

På begge kyststivandringene ble samspillet mellom den fysiske tilrettelegging, stiens iscenesettelse, turstiens potensial og forforståelse, individuell kompetanse og kapasitet meget tydelig. Med stiens potensial mener jeg de motiv en slik vandre- og værensform kan stimulere og tilfredsstille. Hva vi hver især opplevde på kyststien hadde nær sammenheng med bakgrunn og kompetanse. Graden av tilrettelegging (spesielt campingplassene) opplevdes ganske forskjellig alt etter den enkeltes bakgrunn. Har du vært vant med campingturer fra barndom og oppvekst og de områdene du har vært på tur i har vært knyttet til fritidsområder med høy grad av tilrettelegging har du andre forventninger enn den men friluftslivsfaglig erfaring som har vært vant med nettopp å søke seg bort fra det tilrettelagte. Mye forskning peker på forventningenes betydning for våre handlinger og opplevelser. Idrettspsykologien har vært opptatt av forventningenes betydning for troen på egen mestring, prestasjonen og opplevelsen.⁸ I følge kognisjonspsykologien bygger forventninger på *innsikt* i forhold til personens nåværende livssituasjon, en innsikt som inndrager både fortid, nåtid og fremtid. Fremtiden foregripes i forventningen og gir personens handlings- og opplevelses muligheter en bestemt retning mot fremtiden. (Stelter 1999).

"Københavneren" så mer på merkingen som et gode og campingplassene som en kuriositet som kunne studeres med et sosiologisk blikk. De med friluftslivsfaglig bakgrunn opplevde merkingen mer som et forstyrrende element som trakk deg vekk fra det det egentlig handlet

⁸ se for eksempel Gill 1986, Stelter 1999

om. "Arkitekten" fokuserte på former, lys og farger i landskapet på en annen måte enn vi andre. "Den lokalkjente" fortalte historier med tilknytning til bestemte steder langs kysten, hvor Tordenskjold hadde ligget med sin flåte. "Naturelskeren" så og kunne fortelle om mange av de forskjellige planter, hørte nattergalen og visste mye om livet i strandsonen. De forskjellige forutsetninger var på hver deres måte med til å gi turen sitt innhold.

Det jeg mener blir tydeligere er hvordan forståelsen til hver og en av oss preget det vi sanset, så og opplevde. Den kulturelle og personlige bakgrunn gir oss en forforståelse for hva som er opplevelsesverdig, hva natur er og brukes til og hva friluftsliv er, hva og hvordan vi skal oppleve gjennom friluftsliv. Gjennom sosialiseringen internaliseres bestemte normer og verdier knyttet til natur og friluftsliv. Ulike former for friluftsliv, ulike måter å oppleve natur på har sin bakgrunn i ulik kultur; nasjon, sted (landsdel, by, bygd), klasse, kjønn, livsfase mv⁹. Det er stor forskjell på å vokse opp i Oslo og ikke beskjeftige seg med friluftsliv og å vokse opp i Trysil og drive aktivt med friluftsliv livet igjennom. Vi vokser inn i samfunnsskapte ferdigheter og meningssystemer knyttet til bruk av og væren i naturen. (Krogh 1995, 1996)

Kompetanse (vår tidligere erfaring, kunnskap og fortrolighet med friluftsliv) er en viktig del av bakgrunnen som på lik linje med kulturen er med til å farge blikket. Den som har friluftsliv som sitt fagfelt er naturligvis preget av det syn på natur og friluftsliv som er gjeldende i det miljø hun har sin erfaring fra og *ser* det hun har lært å se.

Forforståelse og kompetanse preger *hva vi ser* og den *måten* vi ser på. "*Vi ser og hører det vi har for-forestillinger om. Dem, der ikke ved, hva de ser efter, eller ikke leder efter noget bestemt, de ser ingenting*" (Hansen 1997, 1998) Jo *høgere* kompetanse du har jo mer *ser* du. Den som vet mye om planter ser helt andre ting enn de som ikke vet noe, den som kan fuglestemmene hører dem etc. Den som har kompetanse har overskuddet til å fokusere på omgivelsene i langt større grad enn den som ikke har kompetanse; den med lavere kompetanse vender i *høgere* grad oppmerksomheten innover og merker *slitet*; de *ømme* føtter, vanskeligheten ved å bevege seg i et terreng en ikke er vant med, de *ømme* skuldre etter sekken, sult, kulde, svette.¹⁰ Det ukjente krever energi, mangfoldet av inntrykk lar seg ennå ikke sortere i hva som er hva. Kompetanse gjør at den enkelte kan frigjøre oppmerksomheten fra kroppen, så den kan brukes til noe annet.

Hvilket vil si at den tidligere erfaring, nåværende situasjon og fremtidige erfaringsmuligheter har stor betydning for; hvilke forventninger vi for eksempel møter den iscenesatte naturopplevelse med (turstien) – hele den "pedagogiske" setting (handlingene, naturen, samhandlingen, tilretteleggingen, det kontekstuelle etc), og hvilke opplevelsesmuligheter som oppstår på bakgrunn av dette. Hva vi forventer å oppleve og vår forventning om, hvordan opplevelsen skal oppleves, er således dypt forankret i den enkeltes kulturelle bakgrunn og kompetanse.

Gjennom min opplevelse av kyststien, ble min forforståelse tydelig, og det ble tydelig hvordan den preget opplevelsen. Samtidig vil stien bibringe den uerfarne en forforståelse av, hva og hvordan det forventes at en skal oppleve i en tilsvarende setting. Stien representerer en

⁹ for beskrivelser av hvilken betydningen de kulturelle forskjeller har for oppfattelsen av og praksis innen natur og friluftsliv se for eksempel Heidi Richardson 1994, Ketil Skogen 1994, 1999, 2000, Kirsti Pedersen 2000

¹⁰ se for eksempel Bischoff 1995

dobbelthet i at den bidrar til å skape en forforståelse og at opplevelsen nettopp preges av forforståelsen.

Kroppen som utgangspunkt for opplevelse og forståelse

Det var som sagt en velorganisert sti, de blå merkene førte oss mellom de severdige og opplevelsesmettede steder, hvor det var satt opp informasjonstavler om hva vi kunne oppleve av både natur og kultur. Jan Ove Tangen har meget betegnende kaldt kyststien en ”tursti med bruksanvisning.” Vi fulgte stiens anvisninger i en iboende, taus forventning om at stien lete oss til de ”riktige” stedene og de opplevelsene som var ”verdt” å dvele ved. Det var slående at opplevelsespunktene var ”utsikt” - utsikt over strandlinjen, klippene og havet - vi skulle ”se” på kulturminnene, på plantene, på naturen helt ute ved havet for så å bevege oss vekk igjen. Det var *synssansen som opplevelses organ som var i fokus*. Den fortsatte rytme i bevegelsen til og fra havet, mellom natur og sivilisasjon, forsterkede følelsen av at her beveger vi oss mellom ”severdige” punkt - men vi var mer ”mellom” enn å være ”i” opplevelsene.

”men er det ikke også litt med at om der at du nettopp klarer å holde igjen forventningen til kyststien for inntil du kommer ut der hvor du synes det er kyst.. altså er det sånn transport det andre litt mer sånn noen mellomrom mellom det det egentlig handler om, mellom de fine tingene...”

Inn imellom, spesielt mot slutten av turen var det som vi glemte å se på utsikten, når vi kom ut til havet - at de blå merkene tok os med inn i landet igjen, før vi hadde stoppet opp og sett oss omkring... Kyststiens iscenesettelse angav på mange plan, hvordan den skulle brukes, hvilke handlings alternativer som var intenderte på hvilke tidspunkter.¹¹ Hele stiens bevegelse var en fortelling om hvordan landskapet, naturen og kulturen skulle oppleves.

Selve vekselvirkningen mellom den kroppslige opplevelse og stiens iscenesettelse utgjør tolkningsrommet for den enkelte. En må skjelne mellom brukshensynet, den instrumentelle bruk av stien og så dens betydning på opplevelsesplanet. Verden sanses gjennom kroppen. Fenomenologien minner oss om at vi møter verden med hele kroppen (Merleau-Ponty). Selv om formen på dette møtet varierer, danner vår kroppslighet grunnleggende betingelser for vårt forhold til naturen. Vårt forhold til landskapet er kroppslig gjennom at vi erverver oss ferdigheter og kunnskaper i vår brukende omgang med landskapet og mental gjennom at vi ut fra bruk av og væren i landskapet utvikler en forståelse av landskapets betydning for oss. (Krogh 1995, 1996)

Gjennom vår bruk av kyststien og vår væren på kyststien i kulturen i naturen skapes en indre relasjon mellom kroppen og stien som omverdenen. Denne helhet utgjør et perseptuelt felt for den persiperende kropp. Stien formidler gjennom sin iscenesettelse hvilke sanser vi skal ta i bruk, samtidig utgjør stiens iscenesettelse et perseptuelt felt som får betydning for vår *opplevelse av stien*. Hvilke følelser og tanker bringer den opp i oss? Stiens iscenesettelse synes primært å være bygget opp omkring synssansen. Indirekte formidler den at det vesentlige er å ”se”, at det er gjennom øyet at verden skal erfares. Dette kommer først og fremst til uttrykk gjennom de opplevelseskvaliteter det er fokusert på – utsikt, sjeldne planter, kulturminner alt sammen noe som skal ses og betraktes. Dernest kommer det til uttrykk gjennom merkingen; blikket styrer retningen på bevegelsen gjennom landskapet – hvor er det neste blå merke? Stien er tilrettelagt slik at den gående kan løfte blikket – underlaget er jevnt, trær er ryddet, klopper lagt ut, grus kjørt på. Den taktile sans stimuleres hovedsaklig gjennom

¹¹ Tangen 2000, Bischoff 2001, Hansen 2000

føttene, samt solen og vindens berøring av ansiktet. Man stenges ute fra det man på en eller annen måte fornemmer er den egentlige virkelighet.

Erfaringen med kyststien satte fokus på forskjelligheten på opplevelsen knyttet til tidligere erfaring for noen ble det en opplevelse av at vi på en måte ikke var deltakere, men mer tilskuere. På tross av at vi gikk på stien var det som vi betraktet det hele litt utafra, stiens logikk holdt oss fanget i kulturens blikk på naturen. I Skjervheims¹² perspektiv fikk vi tilskuerens observerende blikk på overflaten, en posisjonen som egentlig ikke tillater at det skulle finnes noe slikt som en innside eller en dybde ved tingene man betrakter. (Mathisen 1997) Stien som skulle lede oss til naturopplevelsene var med til å skape avstand til opplevelsene - vi ble betraktere av en utsikt, et kulturminne. Stiens tilrettelegging skaper bestemte muligheter for den kroppslige opplevelse, den legger premissene for en forståelse av hvordan naturen (i turgåing) skal erfares; gjennom synet og føttene. Stien støtter på den måte opp om den eksisterende kultur som i høy grad er visuell og auditiv.

Opplevelsen og forståelsen av naturen skjer i møtet mellom menneske, samfunn og omgivelser. (Krogh 1995,1996) Det skjer i møtet mellom de individuelle og kulturelle meningssystemer. Individene bruker de kollektive meningssystemene til å oppfatte, tolke og forstå den naturen det landskapet de beveger seg i. Kommunikasjon og samhandling er forutsetningen for overføring av samfunnsmessige meningssystemer; verdier, kunnskaper, oppfatninger. Samtidig skapes, påvirkes og endres de kulturelle meningssystemer gjennom individuelle handlinger. (Vorkinn 2002) Den måte turstiene oppfattes og tolkes på vil da dels kunne være uttrykk for de kulturelle meningssystemer samtidig som at de individuelle handlinger over tid vil være med til at påvirke og endre de kulturelle meningssystemer.

Naturopplevelsen

Vi er opptatt av og fremhæver i ”alle” sammenhenger betydningen av naturopplevelsen, den står sentralt i al formidling av friluftsliv og det finns en tro på at ”gode naturopplevelser” leder til en hel rekke forskjellige ting. Noen av de sterkeste mytene er at de gode naturopplevelser leder til at vi tar ansvar for naturen og blir gode natur og miljøvernere, vi blir mer miljøbevisste, vi får sterke og stabile forankringspunkt for vår identitet og så videre. Det som jeg synes blir et vesentlig spørsmål i denne sammenhengen er hvordan vi tilrettelegger for denne gode naturopplevelse som skal lede til f.eks. miljøbevissthet. Å formidle bestemte måter å oppleve, tolke og forstå natur på for at de skal lede til miljøbevissthet og gi forankringspunkt for identitetsdannelsen er en pedagogisk utfordring av de store. Hvordan skal forvaltningen tilrettelegge for det? Hvilke aktiviteter og handlinger velger vi? Hvilket læringsrom velger vi? Med det mener jeg hvilken natur – naturtype, grad av tilrettelegging etc.

Naturen som begrep er en kulturell konstruksjon, vårt forhold til og oppfattelse av naturen har endret seg og endrer seg stadig. Den naturvitenskaplige forståelse av naturen vi har hatt gjennom de siste hundrede år danner grunnlaget for våre holdninger og handlinger. Det preger vårt syn på hvilke kvaliteter, som er primære og hvilke som er sekundære. På den måte er det en rekke opplevelseskvaliteter eller måter å forholde seg til og forstå virkeligheten på som har stått i bakgrunnen; kunstens, lekens, eventyrets, drømmens, meditasjonens, religionens, mystikken – og galskapens. Disse reduseres til å være private anliggender.

Naturopplevelsen blir ganske forskjellig alt etter hvilket perspektiv vi velger; deltakeren eller tilskueren. Naturopplevelsen mellom nærvær og distanse. Deltakerens naturopplevelse er en

¹² Skjervheim 1974, Slaattelid 1997

opplevelse ”i” og ”med” natur, hvor deltakeren søker en dialog eller en samhandling med naturen. Tilskuerens opplevelse, er en opplevelse av naturens overflate, her opprettholdes skillet og distansen mellom tilskueren og naturen, intensjon er ikke å overskride dette skille. Deltakerens naturopplevelse er på mange måter en søken etter inderlighet, en søken etter opplevelsen av sammenheng, samstemthet med naturen, indre ro og harmoni.

Den ”gode” naturopplevelse – hva er det da? Tilskuerens eller deltakerens? Kan vi i det hele tatt snakke om at det finns naturopplevelser som er bedre enn andre? Det har vært en tendens til at verdisetten noen opplevelser som frem for andre – den totale innlevelse i den uberørte naturen har lenge vært god latin.

”Natur kontakt og naturopplevelser gjennom sansning og bevegelse i varierte naturmiljøer er kjerneelementer i friluftsliv. ”Uberørt” natur med fjell, innsjøer, elver og fosser blir ofte oppfattet som attraktive, særlig hvis de også oppleves som vakre, dramatiske, ville, spektakulære og utfordrende. Begrepet natur viser her til omkringliggende miljøer som er atskilt fra moderne utvikling, og som har særlig verdi ut fra estetiske kriterier. Natur som bærer tydelige preg av å være formet eller påvirket av menneskers aktivitet; slik som byparker og plantet skog, blir derimot oppfattet som mindre verdifulle for naturopplevelsen.” (Pedersen 2000)

Kirsti Pedersen rammer enkelt og tydelig de oppfatningene om sammenhengen mellom grad av tilrettelegging og opplevelse, som er og har vært gjeldende i friluftslivsmiljøene.¹³ Innen friluftslivskulturen har den kulturelt formidlete opplevelse således vært konsentrert omkring opplevelser i og med natur i naturområder med ingen eller liten grad av tilrettelegging (ofte brukes uttrykkene ”uberørt” og ”fri” natur) hvor fokus har vært på naturopplevelse gjennom samhandling og innlevelse.¹⁴

Gjennom samtalen etter turen i oktober ble sammenhengen mellom erfaring og opplevelse tydeligere. Begge mine samtalepartnere opplevde stien som så lite krevende at andre aspekter ved det at gå stien ble dominerende; hvordan folk snekret på deres hytter, kulturminnene, Odd Nerdrums hus, søppelfyllingen, bare det å kunne gå og snakke sammen ble fremhevet. En sti hvor man bruker hodet frem for kroppen. Uttrykk som søndagstur, tur med bikkja, promenade var ord som gikk igjen for å beskrive turfølelsen.

”nei det er bare det at der er ikke min form for tur, altså det er ok, men det blir sånn promenade da,... og det er behagelig men det er ikke noe som liksom setter seg her altså (han peker på sitt hode) for meg i hvert fall altså sånn det er selvfølgelig altså sånn godt behagelig men det er ikke noe som gir sånn voldsomt inntrykk det kan jeg ikke si ja søndagstur eller bikkje – gå med hunden.”

”jeg tenker sånn at jeg at hvis man skal snakke skikkelig godt med en ven eller venninne så kunne man gå en sånn tur og så bare plapre løs”

Videre ble fremhevet at dette var en tur man kunne gå med sine gamle foreldre eller ungene, men ikke med venner og det var ikke et de ville reise ned for å gå på tur. Tur- og naturopplevelsen på kyststien ble satt opp mot opplevelsen i andre settinger:

” ja altså jeg har ingen som helst opplevelse av dette her” åh mestrer jeg å gå ned svaberget der?”... men det er deilig for hodet for du kan bare gå å kjenne sola og men det er noe annet, jeg føler ikke som hvis jeg kjører på ski eller klatrer eller et eller annet, så får du en følelse av at det er liksom mer sånn samstemthet mellom hva

¹³ med friluftslivsmiljøene tenker jeg her for eksempel på organisasjonene; FRIFO, DNT, utdanningsstedene; Høgskolene i Bø, Levanger, Volda, NIH, Høgfjellsskolen.

¹⁴ Perspektiv på dette finnes hos flere; se for eksempel Bjørn Tordsson, Nils Faarlund, Kirsti Pedersen, Ola Vaagbø, Atle Tellnes, Arne Næss

kroppen gjør og naturen da, men dette her det blir liksom det krever absolutt ingen konsentrasjon på å bevege seg som jeg ser det”

”der blir liksom ikke stilt noen krav til meg kroppslig annet enn at jeg skal flytte føttene frem for den andre og det gjør jeg også når jeg går vanlig. Det er ikke de der karv som det er når du klatrer eller går på bre eller går på ski”

”altså du får ikke noe respons – altså det er null respons fra naturen da men det er veldig sånn behagelig da, det er sånn attføringstur også da sånn at de på kysthospitalet kan gå der og kose seg. Så sånn mentalt, da kan det være fint at du har noe rolig å kikke på formasjoner lyset og sånne ting som skaper en eller annen form for indre harmoni eller sånn.”

Ettervert ble det ganske tydelig at kvaliteten (og da mener jeg **ikke** god eller dårlig kvalitet) på naturopplevelsen er nært knyttet til erfaring og kompetanse. Med en stigende kompetanse søkes andre og stadig mer krevende dimensjoner i møtet med naturen, en søker i høyere grad opplevelser med naturen som stiller både fysiske og psykiske krav til utøveren. Begge mine samtalepartnere var opptatt av at møtet med naturen gjennom å bruke hele kroppen og sansene samtidig åpnet for andre og mer tilfredsstillende opplevelser, både av seg selv og naturen.

Gjennom handlinger i naturen søkes samhandling med natur som gir meg adgang til et sansende nærvær. Denne opplevelse beskrives ofte som å *føle seg ett* med naturen. Det er situasjoner hvor seileren blir ett med båten og havet, alt blir en samstemt bevegelse, eller hvor klatreren opplever en sammensmeltning med fjellet, lystfiskeren blir ett med vannet og fisken.¹⁵ Det handler om de situasjoner eller øyeblikk hvor det skjer en sammensmeltning av handling og bevissthet. Konsentrasjonen er så intens at all energi fokuseres på handlingen. Bevisstheten om selvet forsvinner og tidsfornemmelsen endres og det oppstår en følelse av kompetanse og kontroll.

Tilretteleggingen i nærområdene skal skape forutsetningene for at befolkningen kommer seg ut i naturen og få ”gode” naturopplevelser og den skal sikre ”alles” adgang til naturen. Men spørsmålet er fortsatt hva er den ”gode” naturopplevelse? Og hva er de kvalitative forskjellene på ulike opplevelser av natur knyttet til ulike handlinger, ulike naturmiljøer og ulik grad av tilrettelegging? Det vet vi ikke pr. i dag, men at det finnes store forskjeller vet vi, men vi vet heller ikke hvordan disse forskjellene påvirker vårt forhold til natur, turgåing og friluftsliv på sikt. På tross av alt vi ikke vet er det likevel mulig å reflektere over hvordan naturopplevelsen til folk flest påvirkes gjennom tilretteleggingen i nærområdene, og da det er her de fleste ferdes er det også grunn til å tro at denne tilretteleggingen på sikt kan få stor betydning for hvordan vi forholder oss til naturen.

Den kulturelt formidlede opplevelse – de kollektive menings- og betydningssystemers styrende kraft – forvaltning og tilrettelegging av turstier

Kyststien er en iscenesettelse av vår kollektive oppfattelse av turgåing; hva turgåing er, hva som skal oppleves gjennom turgåing og herigjennom oppfattelse av hva natur er, hvordan vi skal forholde oss til naturen, hva og hvordan vi skal oppleve naturen, samt sammenhengen mellom kultur og natur. Den utgjør en kontekst som motiverer handlingene og skaper opplevelsene på individnivå, samtidig representerer stien kollektive menings- og betydningssystemer, som en styrende kraft som er årsak til handlingene og opplevelsene.

¹⁵ Se for eksempel Kurt Lüders: ”Laksefiskeri mellem vanvid og æstetik” i Hooked, Odense Universitetsforlag 1994, eller Csikszentmihalyi's beskrivelse av flow i klatring, 1983

Ser vi på et sitatet som er hentet fra Kulturdepartementet og Direktoratet for Naturforvaltning blir flere perspektiver tydelige. Sitatet er innledning til et kapittel i boken som omhandler *normer* for turstier og skiløyper:

”Turstier er traséer som vi kan ferdes på til fots. De er ryddet for vegetasjon, men grunnen er ikke eller i liten grad opparbeidet. De er vanligvis merket, og bredden er min. 0,5 m. Turstiene bør være mest mulig tiltrekkende, avvekslende og interessante, og de bør legges utenom kjedelige strekninger som for eksempel veier. Vi anbefaler ryddebredde på minst 1 m, slik at man unngår å støte borti våte greiner, og for å unngå at stien gror igjen. Turstiene skal være tørrest mulig, uansett årstid og nedbørmengde, og man bør legge dem slik at de passerer vanskelige steder som ur, myr, elver og bekker på best mulig måte. Stigningen bør man fordele jevnt over lengre drag.(...) Vær på vakt mot slitasje i terrenget. Stien må ikke legges slik at den fungerer som en bekk i regnværperioder. Slake traséer og en større bearbeiding av terrenget (man kan fjerne røtter og steiner) kan bidra til at stien kan bli brukt av folk som er lettere bevegelseshemmet.” (Kulturdepartementet/DN 1991, s.58)

Gjennom sitatet kan vi få grep om en del av innholdet i menings- og betydningssystemer *styrende kraft*, når det gjelder turstier. Sitatet sier noe om hva som skal oppleves, men også om hva som *ikke* skal oppleves; vi skal ikke komme for tett på treerne så vi blir våte, stigningen bør være jevn – underforstått så vi ikke anstrenger oss for mye og blir svette? Ur, myr, elver og bekker er vanskelige steder å ferdes, som vi skal passere på den lettest mulige måte. Vi skal ikke kjede oss; veier er kjedelige. Gjennom å skjerme turgåeren fra de våte treer, stigning, ur, myr, bekker, elver, evt. stein og røtter ekskluderes en rekke opplevelseskvaliteter. Opplevelseskvaliteter som inviterer til å bruke andre sanser enn synssansen og evne til å gå.

Hele konteksten stien er innfelt i er preget av dilemmaer; i vår kultur vektlegges det at mennesker kommer seg ut på tur, friluftsliv ses som en sentral og viktig del av kulturen og den nasjonale bevissthet, en kilde til miljøbevissthet og bærekraftig utvikling – dette fører til at en ønsker å legge til rette for at flest mulig kan komme seg ut på tur. På den annen side oppleves naturen og kulturlandskapet som truet i vår tid – vi må beskytte og verne om den naturen vi har. Derfor ønskes egentlig færrest mulig mennesker ut i den sårbare natur og minst mulig tilrettelegging er egentlig å foretrekke.

*”Arbeidet med fysisk tilrettelegging for friluftsliv har i seg et dilemma mellom på den ene side å bevare natur- og kulturlandskap med minst mulig inngrep, på den annen side å legge til rette for at befolkningen skal kunne utøve friluftsliv. Det gjelder valg av områder som tilrettelegges, valg av tiltak og vektlegging av hvordan tiltakene utføres. Overordnet miljøhensyn må være utgangspunktet for **hvorvidt** vi tilrettelegger, og **hvordan** vi velger å tilrettelegge. Hensynet til dyreliv, planteliv, landskap, vannmiljø og kulturminner vil av og til bli best ivaretatt ved **ikke** å tilrettelegge, av og til **ved** å tilrettelegge. Kanalisering av ferdsel og aktivitet utenom sårbare plantesamfunn og viltområder er eksempelvis viktig for å hindre uheldig slitasje og forstyrrelse. Det er også et mål å unngå at tilrettelegging bidrar til å redusere naturopplevelsen i et område.” (DN 1993)*

Gjennom dette dilemma blir hovedutfordringen tydelig – i sitatet sies *”Overordnet miljøhensyn må være utgangspunktet...”* Med **dette** utgangspunkt bestemmes om en velger å tilrettelegge eller ikke. Mitt spørsmål blir da; hvilken betydning får tilretteleggingen i form av turstier tilsvarende kyststien for opplevelsen – og i neste rekke hvilken betydning får på sikt en annen opplevelse for *hva* vi oppfatter som turgåing...? – Og dermed stiller det også spørsmål til hva friluftsliv og turgåing er. Når vi ser dette i sammenheng med at de fleste folk i dag driver deres friluftsliv i tilrettelagte sti- og løypesystemer i nærområdet må vi stille spørsmål om hvilken betydning tilretteleggingen og bruken av den tilrettelagte naturen får for opplevelse, tolkning og forståelse for naturen og dermed også hvilken sammenheng det finns mellom denne forståelse og miljøvennlige handlinger og bærekraftig utvikling.

Litteratur:

- Bischoff, Annette: Er turgåing friluftsliv? Perspektiv på stiens og merkingens makt. Innlegg på forskningskonferansen "Idrettspolitik som størknet mening og skapende kraft" HIT 3-4 desember 2001
- Bischoff, Annette: Brugen af friluftsliv i behandlingen af kvinder med kroniske muskelsmerter. Undervisningsnotat Høgskolen i Telemark, januar 1996.
- Bischoff, Annette. Friluftsliv, ungdom og personlig utvikling. Speciale. Københavns Universitet 1996
- Csikszentmihalyi, Mihaly; Flow. Optimaloplevelsens psykologi. Munksgaard 1991.
- Csikszentmihalyi, Mihaly; Deep Play and the Flow Experience in Rock Climbing. I Harris, J. & Park, R. (ed.): "Play Games & Sports. Human Kinetics Publishers, Inc. 1983.
- Dietrich, Knut: Sport settings in change how societies create movement culture. Institute of Exercise and Sport Sciences, University of Copenhagen 2001
- DN-håndbok 3: Naturvennlig tilrettelegging for friluftsliv. DN 1993
- Eichberg, Henning: Three dimensions of playing the game. Idrætsforsk 2001, Gerlev Danmark
- Eichberg, Henning: Thinking contradictions. Towards a methodology of configurational analysis or: How to reconstruct the societal signification of movement culture and sport. A working paper for IIAC, seminar in Copenhagen, june 2001
- Eichberg, Henning: Et annet friluftsliv – en alternativ biologi (upublisert)
- Enroth, Bo: Hur mäter man "vackert" ? Natur och kultur 1984
- Gill, Diane: Psychological dynamics of sport. Human Kinetics Publishers 1986
- Grimstad Klepp, Ingunn: På stier mellom kultur og natur. Turgåerens opplevelser av kulturlandskapet og deres syn på vern. Dr.gradsavhandling Det historisk-filosofiske fakultet. Universitetet i Oslo 1998
- Gullestad, Marianne: Kultur og hverdagsliv. Universitetsforlaget 1989
- Hansen, Atle Ørbeck: En rusletur på nye veier. Hovedfagsoppgave HIT / NIH 2000
- Hansen, Mogens: Intelligens og tenkning – en bog om kognitiv psykologi. Forlaget Åløkke 1998
- Hansen, Mogens: Værdien af at børn lærer sig å bruge alle sanser. I: Konferensrapport fra Nordisk Konferens; Barn och Friluftsliv. 1997. Friluftslivsfrämjandet Stockholm
- Krogh, Erling: Landskapets fenomenologi. Dr. gradsarbeid Norges Landbrukshøgskole 1995
- Krogh, Erling: Fra landskap til landskaping. LØF nr. 2 1996
- Kulturdepartementet / DN: Stier, løyper og turveier. Universitetsforlaget 1991
- Leu, Peter: Kyst-sti-opplevelser.
- Lüders, Kurt: Hooked. Om vanvid og æstetik i sport og kropskultur. Odense Universitetsforlag 1994
- Merleau-Ponty, Maurice; Kroppens fenomenologi. Pax Forlag Oslo 1994

- NINA; Vårt friluftsliv. Temahefte 3. Norsk institutt for naturforvaltning 1993
- Nagbøl, Søren: Berøvende arkitektur: en opplevelsesanalyse af Arkitekturmuseet i Frankfurt am Main. Arkitektens forlag 1994
- Nagbøl, Søren; Klatrevæggen – en iscenesat opplevelse. Kjerner miljøet for idrettsanlegg og politikk. Høgskolen i Telemark 2000
- Nagbøl, Søren: Opplevelsesanalyse og subjektivitet. Psyke og Logos 2002, 23, x-xx
- Pedersen, Kirsti: Det har bare vært naturlig. Dr.gradsavhandling NIH 2000
- Richardson, Heidi: Kraftanstrengelse og ensomhet. Hovedfagsoppgave Universitet i Bergen 1994
- Skjervheim, Hans: Deltakar og tilskodar. Institutt for sosiologi, skriftserie nr. 6 Universitet i Oslo 1974
- Skogen, Kjetil: Ungdom og natur: postmoderne identitetskonstruksjon eller reproduksjon av klassekultur? Tidsskrift for samfunnsforskning 1994
- Skogen, Kjetil.: Cultures and Natures – Cultural patterns, Environmental Orientations and Outdoor Recreation Practices among Norwegian Youth. Dr.polit. dissertation. Department of Sociology and Human Geography. University of Oslo 1999
- Skogen, Ketil: Friluftsliv som seismograf for sosial endring: jegere og snowboardere i det seinmoderne. Prøveforelesning til dr.politgraden Oslo Universitet 2000
- Slaattelid, Hermund: Regime under kritikk. Hans Skjervheim i norsk filosofi. Aschehoug 1997
- Stelter, Reinhard: Med kroppen i centrum. Dansk psykologisk forlag 1999
- Tangen, Jan Ove: Kyststien – en turløype med bruksanvisning.
- Tordsson, Bjørn: Om friluftsliv som naturforståelse og om friluftslivets egenart. I Kolstad, Hans: Har fjellet ansikt. Naturfilosofiske essays. 2000
- Vaagbø, Ola: Den norske turkulturen. FRIFO 1993.
- Vaagbø, Ola: Turen som kontemplasjon. Dyade nr.2. 1994, side 14-32
- Vold, Thomas: Svalbardturistenes naturforståelse. Hovedfagsoppgave NIH 2000
- Vorkinn, Marit: Forståelsen av steder og landskap: Har individuelle fortolkninger relevans. In prep. Østlandsforskning 2002